

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İnsanların müəyyən dövlətdə hüquq və azadlıqlarının həcmi, əsas etibarilə onda bu dövlətin vətəndaşlığının olub-olmamasından da asılıdır, bir qayda olaraq, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə müqayisədə dövlətin öz vətəndaşları daha çox hüquq və azadlıqlar əldə edir. Vətəndaşların hüquqi statusu bütün hallarda dövlətin ərazisində yaşayan qeyri-vətəndaşların (əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin) hüquqi statusundan fərqlənir. Mühüm beynəlxalq sənədlərdə də bu kimi hallar aydın şəkildə təsbit edilmişdir.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüquq və insan hüquqları vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində və vətəndaşlıq hüququnun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, burada insan hüquqlarının real təminat sistemlərinin qurulması və daha da inkişafı ön plana çəkilməlidir¹. Milli təminat sistemlərinin formalaşması və inkişafında isə beynəlxalq təşkilatların və beynəlxalq müqavilələrin rolu əvəzsizdir. Xüsusən də vətəndaşlıq hüququnun məzmunu, vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu, diplomatik müdafiə və s. kimi məsələlərdə beynəlxalq hüququn təsiri ciddi şəkildə özünü göstərir. Daha sonra, vətəndaşlıq hüququ konstitusiya (dövlət) hüququnun və insan hüquqlarının fundamental sahəsi olmaqda davam edir, çünki “vətəndaşlıq” dövlətlə fərd arasında qarşılıqlı münasibətlərin mərkəzi və əsas həlqəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, vətəndaşlıqla bağlı məsələlərin tənzimlənməsi dövlətin hüquq sisteminin inkişafında, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və rolunun artırılmasında, dövlətin siyasi-hüquqi sisteminin təkmilləşməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq hüquqda vətəndaşlıq məsələləri ilə bağlı tədqiqat aparan əksər alimlərin (Paul Veis, Alfred M.Boll, Rut Donner və s.) fikrincə, vətəndaşlıq, bu və ya digər şəxsin dövlətin hüquqi və siyasi sisteminin bütün elementləri ilə müəyyən edilməsinə imkan verən

---

¹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, s. 12; Исмаилов Р.Р. Институт гражданства Азербайджанской Республики. Учебное пособие. Баку: Изд-во Бакинского Университета, 2004, с. 90.

xüsusi əlaqəsidir². Son dövrlər beynəlxalq cəmiyyətdə vətəndaşlıq institutunun inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Nəticədə “qlobal vətəndaşlıq” adlı fenomenin yaradılmasına cəhdlər göstərilir, hətta bu sahədə müəyyən ilkin şərtlər müşahidə olunur³.

Müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlıq məsələlərini nizama salan milli qanunvericilikləri arasında ziddiyyətlər vətəndaşlıq hüququnun problemləli sahələrinin meydana çıxmasına səbəbdir, əsasən də bu problemlər dövlətlərin hüquq varisliyi, vətəndaşsızlıq, ikili və çox vətəndaşlıq, vətəndaşların diplomatik müdafiəsi ilə əlaqədar məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi zamanı daha çox meydana çıxır. Müxtəlif dövlətlərin milli qanunvericilikləri isə bu problemləri effektiv həll etməyə qadir deyildir, buna görə də, dövlətlər beynəlxalq hüquqi mexanizmlərə müraciət edirlər, məsələn, bu sahədə beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsinə təşəbbüs göstərirlər. Bu cəhətdən vətəndaşlıq məsələləri üzrə beynəlxalq razılaşmaların tətbiqinin nəzəri əsaslandırılması, həmçinin Azərbaycan Respublikasının (AR) hüquq sistemində vətəndaşlıq məsələləri üzrə beynəlxalq müqavilələrin praktiki tətbiqinin müxtəlif aspektlərinin tədqiqi kifayət qədər aktual məsələdir.

Vətəndaşlığın beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə tələb edən bir çox vacib məsələləri hal-hazırda məcəllələşdirmə prosesindədir. Məsələn, Diplomatik müdafiə məsələlərinə dair 2006-cı il tarixli Maddələr Layihəsini bu zaman qeyd etmək olar. Bu səbəbdən vətəndaşlıq hüququnun qeyd edilən problemlərinin hüquqi tənzimlənməsi üzrə nəzəri-praktik tədqiqatların aparılması, yeni konsepsiya və layihələrin işlənilib-hazırlanması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Beynəlxalq hüquq vətəndaşlıq məsələlərinin bütün istiqamətlərinə təsir edir: onun məzmununa (fərdin və dövlətin hüquq və vəzifələrinə), dövlətlərarası əlaqələr sferasında vətəndaşlığa bilavasitə aidiyyəti olan məsələlərə (diplomatik müdafiə, ölkədən çıxarılma), vətəndaşlığın əldə edilməsinə, itirilməsinə və s.

Son dövrlər dövlətimizin həyatında baş vermiş müxtəlif müsbət dəyişikliklər AR vətəndaşlığı institutunun bir çox istiqamətlərində öz

---

² Weis P. Nationality and Statelessness in International Law. Leiden: BRILL, 1979, p. 56.

³ Mische A. Projecting Democracy: The Formation of Citizenship Across Youth Networks in Brazil // Citizenship, Identity and Social History, 1996, p. 32-34.

əksini tapmışdır. AR Konstitusiyası vətəndaşlığı ölkənin konstitusiya quruluşunun ayrılmaz elementi kimi tanıyır. Konstitusion hüquqi əsaslar vətəndaşlıq institutuna möhkəm, mütərəqqi inkişafı əldə etməyə imkan verən bünövrədir. 30 sentyabr 1998-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” AR Qanunu vətəndaşlıq hüququnun təkmilləşdirilməsi yolunda əhəmiyyətli addım oldu, hansı ki, vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi əsaslarının dəqiq şəkildə müəyyən edilməsini təmin etdi. Lakin, hüquq tətbiqi təcrübəsinin analizi göstərir ki, dövlətin və şəxsiyyətin münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təminatında effektiv həll tələb edən məsələlər hələ də qalmaqdadır, xüsusilə də, vətəndaşlığın əldə edilməsinin sadələşdirilmiş qaydası, ikili vətəndaşlıq, vətəndaşlıqdan imtina, diplomatik müdafiə və s. məsələlər.

Kompleks elmi tədqiqatın aparılması zərurəti həm də o məsələdə özünü göstərir ki, vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi reallaşdıran dövlət orqanları öz fəaliyyətində nadir hallarda beynəlxalq müqavilələrə müraciət edirlər. Əslində milli qanunvericiliklə yanaşı beynəlxalq hüququn normalarının tətbiqi qeyri-adi hal olmalı deyildir. Baxmayaraq ki, AR-də beynəlxalq hüquq normalarından istifadə təcrübəsi genişlənir, onunla razılaşmaq lazımdır ki, hüquq tətbiqi orqanları beynəlxalq müqavilələrin müddəalarını nəzərə almadan, yəni milli qanunvericilik əsasında məsələlərə baxmağa meyllidirlər. Belə bir neqativ praktikanın formalaşmasının bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəblər arasında ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamız vətəndaşlıq məsələlərinə dair daha geniş beynəlxalq hüquqi aktlara tərəfdar çıxmamışdır. Eyni zamanda, mövcud, yəni təsdiq edilən beynəlxalq hüquqi aktların tətbiqi məsələləri də ətraflı şəkildə izah edilməmişdir.

Beləliklə, AR-də vətəndaşlıq hüququnun hərtərəfli tədqiqi zərurəti, bu sahədə qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası, vətəndaşlıq məsələləri üzrə qüvvədə olan qanunvericilik aktlarında ziddiyyətlərin üzə çıxarılması, vətəndaşlıq hüququnun sonrakı inkişafı üzrə təkliflərin irəli sürülməsi və s. seçilmiş tədqiqat işinin aktuallığını göstərən vacib məsələlərdəndir.

Mövzunun elmi işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işində bu və ona yaxın sahələrdə tədqiqatlar aparən bir sıra yerli hüquqşünas alimlərin –

Ə.İ.Əliyev, Ə.İ.Əsgərov, Ə.Q.Məmmədov, L.H.Hüseynov, R.F.Məmmədov, Ş.İ.Əliyev, T.İ.Hüseynov, Z.A.Əsgərov, A.İ.Mustafayeva, E.T.Süleymanova, İ.M.Rəhimov, M.N.Əliyev, R.R.İsmayılov, V.N.Ağayeva, S.S.Əliyev və b.; əcnəbi alimlərin, ilk növbədə, rus ailmlərin - M.M.Avakov, A.B.Aksenov, Y.A.Ataniyazova, A.V.Belov, Y.R.Boyare, T.A.Vasilyeva, A.M.Mitskeviç, İ.V.Raçkov, V.V.Svinarev, E.S.Smironova, V.Y.Boytsov, N.V.Vitruk, L.D.Voyevodin, V.M.Hessen, A.A.Golovko, V.V.Kalinin, S.S.Kişkin, S.A.Komarov, R.İ.Kulik, O.E.Kutafin, V.F.Mironov, E.A.Nexay, V.V.Polyanski, V.M.Safronov, V.Shevtsov və b.; Qərbi Avropa və Amerikan alimlərin - P.Magnet, A.Kesbi, T.Ş.Abebe, D.Akavi, P.Veys, L.Hettis, L.Oppenheym, A.Ferdross, T.Hammar, U.Q.Hill, LD.Fridman, A.Şayo, İ.izenze, P.Kirhoff, P.Kloze, S.Kastles, A.Davidson, N.Stokes-DuPass, R.Fruja, A.Osler, H.Starki, P.Tambakaki, J.Demaine, H.Entvistl, S.Panser, L.Nauta, A.Mişse, S.Veissbrot, P.J.Spiro, E.Rhoda və b. tədqiqatlarından müqayisəli şəkildə istifadə edilmişdir.

Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında bu istiqamətdə bir sıra xüsusi tədqiqatlara da rast gəlinir. Lakin həmin tədqiqatlar sırf vətəndaşlıq haqqında milli qanunvericiliyin konstitusiyaya hüququ nöqtəyi-nəzərindən⁴, daha sonra vətəndaşlıq məsələlərinin beynəlxalq hüquq normaları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin⁵ və vətəndaşlıqla bağlı hər hansı bir problemin⁶ geniş təhlilinə həsr edilmişdir. Hazırkı tədqiqatda isə problem tamamilə başqa istiqamətdən, daha dəqiq desək yeni tendensiyalardan yanaşılmaqla, məhz mühüm insan hüququ kimi vətəndaşlıq hüququ prizmasından təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini vətəndaşlıq hüququnun tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi sferada meydana çıxan ictimai münasibətlər təşkil

---

⁴ Исмаилов Р.Р. Институт гражданства Азербайджанской Республики. Учебное пособие. Баку: Изд-во Бакинского Университета, 2004, с. 90.

⁵ Əliyev S.S. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2009. 24 s.

⁶ Ağayeva V.N. Müasir beynəlxalq hüquqda diplomatik müdafiə. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2015. 32 s.

edir. Tədqiqatın predmetini vətəndaşlıq hüququ sahəsində beynəlxalq hüquqi aktlar, beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarları, adət normaları, müxtəlif dövlətlərinin qanunvericiliyi və AR qanunvericiliyində təsbit olunan hüquq normaları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsi və təcrübəsində vətəndaşlıq hüququnun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin ən aktual və mübahisəli məsələlərinin sistemli və hərtərəfli öyrənilməsindən, nəzəriyyənin sonrakı inkişafına və dövlətlərarası əməkdaşlığın bu sahəsində beynəlxalq hüquq təcrübələrinə yönəlmiş nəzəri müddəaların və praktik tövsiyələrin formalaşdırılmasından, o cümlədən qeyd edilən məsələlərin AR praktikasında təhlilindən ibarətdir. Eyni zamanda, dissertasiya tədqiqatının məqsədi AR-də vətəndaşlıq hüququnun hüquqi əsaslarının öyrənilməsindən, vətəndaşlıq məsələlərinin nizama salınması üzrə mövcud hüquqi mexanizmlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və bu yolla vətəndaşlıq hüququnun sonrakı inkişafı ilə bağlı münasibətləri nizama salan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş praktik tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Qeyd edilən məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı **vəzifələr** müəyyən edilmişdir:

- vətəndaşlıq hüququnun formalaşmasının tarixi və sosial şərtlərinin və vətəndaşlıq anlayışının müəyyən edilməsinin əsaslandırılması;

- vətəndaşlıq hüququnun məzmununun açılması və ümumi xarakteristikasının verilməsi;

- vətəndaşlığın müxtəlif məsələlərini nizama salan beynəlxalq hüquq normaları ilə vətəndaşlıq hüququnun siyasi-hüquqi təbiətinin təhlil edilməsi;

- Aİ vətəndaşlığının əsas xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi və onların yeni konseptual xüsusiyyətlərinin göstərilməsi;

- beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektini olan vətəndaşlığın ən kəskin və tez-tez rast gəlinən problemlərinin aşkar edilməsi;

- ikili vətəndaşlıq fenomeninin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi, müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;

- vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı problemlərin təhlili;
- vətəndaşların diplomatik müdafiə hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı nəzəri və praktiki problemlərin üzə çıxarılması;
- tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq hüququnun formalaşması ilə bağlı problemlərin araşdırılması;
- AR vətəndaşlığı institutunun beynəlxalq-hüquqi, konstitusion-hüquqi və insan hüquqları əsaslarının ətraflı təhlilinin həyata keçirilməsi;
- vətəndaşlıq institutunun AR və digər dövlətlərlə müqayisəli-hüquqi təhlilinin aparılması;
- beynəlxalq hüququn və AR qanunvericiliyinin hərtərəfli analizinə əsasən AR-də vətəndaşlıq məsələlərinin hüquqi nizama salınmasında boşluqların və ziddiyyətlərin aşkar edilməsi;
- AR-də vətəndaşlıq hüququnun mövcud problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətində hüquqi həll yollarının təklif edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını dialektikanın prinsip və kateqoriyaları təşkil edir. Ümumi elmi, o cümlədən, digər metodlardan da dissertasiyada geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Məsələn, tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi, formal-məntiqi, konkret-sosioloji və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla əlaqədardır ki, dissertasiya işində müasir dövrdə beynəlxalq hüquqda onun əhəmiyyətini xarakterizə edən vətəndaşlıq hüququ sferasında beynəlxalq standartların yaranması, tətbiqi və bu istiqamətdə aktual problemlərin kompleks və hərtərəfli tədqiqatına cəhd göstərilmişdir. Daha sonra, dissertasiya işində vətəndaşlıq hüququnun effektivliyinin artırılmasına və bu sahədə beynəlxalq mübahisələrin yaranması səbəblərinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir sıra təşəbbüslər irəli sürülür. Nəhayət, dissertasiya səviyyəsində ilk dəfə AR-də vətəndaşlıq hüququnun beynəlxalq hüquq normalarının təsiri ilə inkişafına, mövcud qanunvericilik və hüquq tətbiqi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə dair kompleks elmi araşdırma aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada tədqiqatın elmi yeniliyini özündə ifadə edən aşağıdakı yeni **elmi müddəalar** müdafiəyə təqdim olunur:

1. “Vətəndaşlıq hüququ”nun mahiyyəti “vətəndaşlıq” anlayışının müəyyən edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. “Vətəndaşlıq” “vətəndaşlıq hüququ” anlayışından daha genişdir və eyni zamanda sosial, siyasi, əxlaqi və psixoloji aspektləri özündə ehtiva edir. Bu halda, əgər hüquqi keyfiyyətdə vətəndaşlıq dövlətlə şəxsin əlaqəsini təşkil edirsə, onda sosial aspektdə vətəndaşlıq hər şeydən əvvəl, dövləti yaradan və xalq (millət) şəklində təqdim edilən cəmiyyətlə şəxsin əlaqəsini təcəssüm etdirir. Vətəndaşlıq - şəxsin dövlətlə yalnız hüquqi yox, həm də siyasi-hüquqi əlaqəsidir. Bu, vətəndaşlığın yüksək siyasi potensialı ilə şərtlənir. Məsələ burasındadır ki, yalnız vətəndaşlar siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirak etmək imkanına malikdirlər və yalnız vətəndaşlara tam həcmdə dövlətin siyasi hakimiyyəti şamil olunur. “Vətəndaşlıq”la bağlı qeyd edilən xüsusiyyətlər “vətəndaşlıq hüququ”nun məzmununda öz ifadəsini tapmışdır və mühüm beynəlxalq sənədlərdə əks olunmuşdur.

2. Beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüququn məhsulu olan və dövlətlə şəxsiyyəti birləşdirən möhkəm hüquqi əlaqə kimi vətəndaşlıq institutunun qiymətləndirilməsində və inkişafında mühüm töhfələr vermişdir. Beynəlxalq hüquq dövlət və şəxsiyyətin bir sıra qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini üzə çıxarır, həmçinin vətəndaşlıq hüququnun şəxsiyyətin etnik mənşəyi ilə əlaqələndirilməsinin yolverilməzliyini vurğulayır. Burada məqsəd vətəndaşlıq meyarına görə insanlar arasında ayrı-seçkiliyə yol verməmək, son nəticədə isə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə nail olmaqdır.

3. Vətəndaşlıq hüququna müxtəlif yanaşmaların təhlilinə əsasən hüququn müstəqil sahələrarası institutu kimi onun məzmunu dəqiqləşdirilmiş və bu institutun konstitusiyaya hüququ, beynəlxalq hüquq, insan hüquqları və başqa hüquq sahələrinin normalarından ciddi yararlanması müəyyən edilmişdir. Məhz qeyd edilən sahələrin vəhdətində vətəndaşlıq hüququnun əsas mahiyyəti müəyyən və inkişaf edilə bilər.

4. Beynəlxalq hüquq vətəndaşlığın məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, yəni dövlətin öz vətəndaşları ilə rəftarının standartlarını müəyyən edir. Vətəndaşlığın məzmununa beynəlxalq

hüququn təsiri iki formada özünü büruzə verir: birinci halda beynəlxalq hüquqi aktlar fiziki şəxslərin hüquqları və vəzifələrini bilavasitə təsbit edir, yəni həmin beynəlxalq hüquqi normalar bilavasitə fərdlərə ünvanlanmışdır, ikinci halda isə beynəlxalq müqavilələr dövlətləri öz qanunvericiliyini həmin beynəlxalq hüquqi aktların müddəalarına uyğunlaşdırmağa öhdəlikləndirir. Müvafiq olaraq, təsirin birinci forması müvafiq münasibətlərin bilavasitə nizama salınması kimi müəyyən edilə bilər, ikinci forma isə beynəlxalq müqavilələrin köməyi ilə həyata keçirilən vətəndaşlıq haqqında milli qanunvericiliyin unifikasiyası kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki hal bir-birilə sıx bağlıdır və birgə nəzərdən keçirilməlidir.

5. Beynəlxalq hüquq vətəndaşlığın hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir, onların arasında vətəndaşlıq əldə edilməsi hüququ, vətəndaşlıqdan özbaşına məhrum etmənin qadağan edilməsi və s. xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu ümumi prinsiplər vətəndaşlıq məsələlərində milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasına yönəlmişdir, eyni zamanda, vətəndaşlıq haqqında dövlətdaxili aktların qanuniliyinin meyarı və vətəndaşlıq hüququ ilə bağlı məsələlərdə beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili hüquq arasında bağlayıcı vasitə kimi çıxış edirlər. Həmin prinsiplər isə insan hüquqları sahəsində, o cümlədən vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsi üzrə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq müqavilələrdə təsbit və inkişaf etdirilmişdir.

6. Müasir beynəlxalq hüquqda vətəndaşlıq hüququnun aktual problemlərindən olan diplomatik müdafiə hüququ vətəndaşlara münasibətdə dövlətin həm hüququ, həm də vəzifəsi kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan diplomatik müdafiənin hüquqi təbiəti iki aspektdən qiymətləndirilə bilər: birincisi, dövlətin hüququ nöqteyi-nəzərindən – burada dövlət həm öz vətəndaşlarına, həm də digər qeyri-vətəndaşlara (qaçqın, apatrid) münasibətdə diplomatik müdafiəni realizə edə bilər; ikincisi, dövlətin vəzifəsi nöqteyi-nəzərindən – burada dövlət, onunla siyasi-hüquqi bağlılığı olan vətəndaşlarını, o cümlədən ikili vətəndaşları müdafiə etmək öhdəliyi daşıyır. Qaçqın və ya apatridlərə gəldikdə isə onların müvafiq dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılığı olmadığı üçün, dövlət həmin kateqoriya şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı milli qanunvericiliyində dəyişiklik edə və ya öz üzərinə beynəlxalq öhdəlik götürə bilər.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi çıxış edən insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi dövlətin ərazisində yerləşən bütün şəxslərin insan hüquqlarının təminatı sahəsində öhdəliyini müəyyən etdiyindən daimi yaşayan qeyri-vətəndaşların diplomatik müdafiə edilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının beynəlxalq müqavilələrdə əks etdirilməsi (beynəlxalq müqavilələrə əlavə protokollar şəklində) zəruridir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi isə bütün dövlətlər üçün öhdəliklərin yerinə yetirilməsini irəli sürən ümumməcburi nörmalar sisteminə malikdir.

7. Aİ-nin vətəndaşlığı beynəlxalq hüquqi təbiətə malikdir, hansı ki, İttifaqın üzv-dövlətlərinin milli vətəndaşlığı ilə bağlı İttifaq vətəndaşlığının subsidiar xarakterinin saxlanılmasında ifadə edilir. Bundan başqa, Aİ vətəndaşlığının analizi iddia etməyə əsas verir ki, Aİ vətəndaşlarının İttifaq qarşısında hər hansı vəzifələri yoxdur. Bizim fikrimizcə, bu məsələ vətəndaşlıq haqqında klassik təsəvvürə zidd təəssüratı yaratmamalıdır, çünki vətəndaşlıq şəxslərə yalnız hüquqlar vermir, həm də onlardan müvafiq hüquqi münasibətin kontragentlərinə məsuliyyətli münasibəti tələb edir. İddia etmək olar ki, bu hüquqi konstruksiya milli vətəndaşlıqla müqayisədə üzv-dövlətlərin vətəndaşlarını əlavə hüquqlarla təmin edir, bu isə öz növbəsində, yalnız şəxslərin hüquqi zəmanətlərinin genişlənilməsinə imkan yaratmır, həm də “Avropa həmrəyliyi və eyniliyi” ideyasının inkişafına yönəlmiş bir təşəbbüsdür. Qeyd edilənlər isə “vətəndaşlıq hüququ” anlayışına zidd deyildir, əksinə bununla əlaqədar münasibətlərin daha da inkişafına və təminatına yönəlmişdir.

8. Müasir dövrdə Respublikamızda mövcud olan vətəndaşlıq hüququ haqqında, onun formalaşması, hüquqi əsasları barədə ətraflı fikir irəli sürmək üçün ilk növbədə, onun yaranması tarixinə nəzər yetirilməlidir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanda müasir anlamda vətəndaşlıq hüququ mövcud olmamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas hüquqi sənədi olan və konstitusiya aktı statuslu İstiqlal Bəyannaməsində vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, hər kəsin hüquq bərabərliyi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. İki ilə yaxın mövcud olmasına baxmayaraq, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş, konkret olaraq 11 avqust 1919-cu il tarixli Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun Azərbaycan tarixində

ilk dəfə olaraq “Azərbaycan vətəndaşlığı”, “Azərbaycan vətəndaşı” kimi anlayışları normativ hüquqi səviyyədə təsbit etməklə Azərbaycanda müasir anlamda vətəndaşlıq hüququnun hüquqi əsasını yaratmışdır. Artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rəsmi sənədlərdə “Azərbaycan vətəndaşlığı” anlayışından istifadə olunurdu. Qeyd edilənlər isə “vətəndaşlıq hüququ” anlayışının dövlətimiz üçün tarixi və önəmli xarakterini bir daha təsdiq edir.

9. Respublikamızda vətəndaşlıq hüququnun hüquqi əsasını ilk növbədə, AR Konstitusiyası təşkil edir. AR Konstitusiyası AR vətəndaşlıq hüququna anlayış verir, vətəndaşlıq hüququnu təmin edir, eyni zamanda vətəndaşların hüquqlarının realizəsi və müdafiəsi ilə bağlı geniş imkanlar təsbit edir. Bu baxımdan AR Konstitusiyası nadir konstitusiyalardan biridir ki, bu hüququ ən ali qanun səviyyəsində hərtərəfli müəyyən edir və həyata keçirilməsinə hüquqi əsaslar yaradır. AR Konstitusiyası ilə yanaşı, Respublikamızda vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində ayrıca normativ hüquqi aktın, yəni 30 sentyabr 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” AR Qanununun qəbul edilməsi Respublikamızda vətəndaşlıq hüququna xüsusi əhəmiyyət verilməsinin və daim dövlətin diqqət mərkəzində olmasının göstəricisidir.

10. Vətəndaşlıq məsələləri ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının AR qanunvericiliyinə təsiri məsələsində bir vacib məsələ xüsusilə qeyd edilməlidir. Söhbət vətəndaşlığın itirilməsi məsələsində beynəlxalq hüquq normaları ilə milli hüquq normaları arasındakı ziddiyyətdən gedir. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Qanuna edilmiş dəyişiklikdən (04 dekabr 2015-ci il tarixli Qanunla) sonra vətəndaşlığın itirilməsinin konkret halları sadalanır. Lakin bu hallar AR-in də qoşulduğu Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il Konvensiyasına, konkret olaraq Konvensiyanın 8.1 və 9-cu maddələrinə uyğun deyildir. Düzdür, AR Konstitusiyasına edilən son dəyişikliklərdən (26 sentyabr 2016-cı il) sonra bu məsələ Konstitusiyada da təsbit edilmişdir, lakin nəzərə alsaq ki, Qanuna edilən dəyişiklik zamanı AR Konstitusiyasında “heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz” normasının mövcud olması, hazırda bu məsələ ilə bağlı mübahisə doğurur. Hesab edirik ki, vətəndaş hansı növ cinayət törətməsindən asılı olmayaraq vətəndaşlıqdan məhrum

edilə bilməz, yalnız törətdiyi cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər. Bu baxımdan qeyd edilən məsələdə beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericilikdə düzgün tətbiq edilmədiyini iddia etmək olar. Bu işə qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vətəndaşlıq hüququnun öyrənilməsinə fundamental beynəlxalq hüquq yanaşması ilə şərtlənir. Dissertasiya tədqiqatının predmetini təşkil edən problemlərin nəzəri təhlili bu sferada beynəlxalq hüququn və dövlətlərarası əməkdaşlığın müasir inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq vətəndaşlığın beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinin elmi araşdırılmasına əsaslanır. Dissertasiyada xülasə edilmiş nəzəri müddəalar vətəndaşlıq məsələləri üzrə əməkdaşlığın beynəlxalq hüquq problemlərinin sonrakı tədqiqatı üçün də istifadə edilə bilər. Nəhayət, dissertasiyanın materialları beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq, insan hüquqları, konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, miqrasiya və vətəndaşlıq məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi və s. fənlərin tədrisi prosesində də geniş istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mühüm aspektləri ilə əlaqədar bir sıra məsələlər AR-də və xaricdə nəşr olunan jurnallarda və beynəlxalq konfrans materiallarında çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, özündə 10 paragrafi birləşdirən 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın elmi işlənmə dərəcəsi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, onun metodoloji və nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim edilən yeni elmi müddəaları və praktik əhəmiyyəti izah edilir, tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası və tədqiqatın strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “Vətəndaşlıq hüququnun mahiyyəti və hüquqi təbiəti” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda vətəndaşlıq hüququnun formalaşması, mahiyyəti və spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər tədqiq edilir.

Vətəndaşlıq hüququ üzrə elmi ədəbiyyatların və qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, bu anlayışın mahiyyətinin izahına dair bir neçə elmi yanaşma mövcuddur. Onlardan birincisi (Pol Maquette, Alison Kesbi, P.Klose) vətəndaşlığı dövlətlə şəxsin xüsusi hüquqi və ya siyasi-hüquqi əlaqəsi kimi müəyyən edir. Bu yanaşma çərçivəsində, bir halda dövlətlə şəxsiyyətin belə hüquqi əlaqəsinin məzmunu şəxsin dövlət tərəfindən müəyyən edilən hüquq və vəzifələrinin məcmusuna, digər halda, qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin mövcudluğuna uyğundur, başqa sözlə desək, vətəndaşlıq şəxsiyyətin dövlətdəki hüquqi statusuna aid edilir. Bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir ki, dövlətlə fiziki şəxs arasında mövcud hüquqi əlaqə həm də qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin yaranması üçün ilkin və əsas şərtidir. Vətəndaşlığa dair ikinci geniş yayılmış yanaşmaya (Stiven Kastles, Alastar Devidson, Nikol Stoks-DuPass, Ramona Fruja) görə vətəndaşlıq, şəxsin dövlətə məxsusluğu kimi izah edilir. Üçüncü elmi istiqamət çərçivəsində alimlər (Odri Osler, Hyu Starki, Paulina Tambakaki) vətəndaşlığın əsas xarakteristikası kimi şəxsin müəyyən hüquqi vəziyyətinin mövcudluğunu tanıyırlar. Dördüncü istiqamət (Mark D.Vitaker, Endi Skerri) “sabit əlaqə” ilə “şəxsin dövlətə məxsusluğu”nu birləşdirir, bu zaman “məxsusluq” meyarına daha çox üstünlük verilir.

Vətəndaşlıq, şəxsin hüquqi statusunun təyini üçün əsasdır, onun hər hansı dövlətin daxilində, həm də beynəlxalq cəmiyyətdə hüquqlarının və vəzifələrinin kompleksinin müəyyənliyi üçün vacib şərtidir. Bu yalnız şəxsiyyətin hüquqi statusunun tədqiqatı üçün yox, həm də vətəndaşlıq institutu üzrə dövlətlərin daxili qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normaları ilə uyğunluğa gətirilməsi problemlərinin həlli üzrə yeni mexanizmlərin hazırlanması üçün də prinsiplial əhəmiyyətə malikdir. Vətəndaşlıq, hər şeydən əvvəl, bu fiziki şəxslə dövlət arasında möhkəm siyasi-hüquqi əlaqədir, hansı ki, vətəndaşlara dövlət müstəqilliyinin təsirinin ilkin şərti kimi xidmət edir.

XX əsrin ortalarında vətəndaşlıq institutu sırf milli hüququn normaları ilə tənzim edilirdi, lakin sonradan beynəlxalq əməkdaşlıqla vətəndaşlığın məzmunu və insan hüquqlarının müdafiəsinə beynəlxalq hüquq ciddi təsir göstərməyə başladı, nəhayət bu sahədə əsas elementləri tənzim etməyə başladı. Bu proses hazırda beynəlxalq hüququn primatlığı istiqamətində inkişaf etməkdədir.

Beləliklə, vətəndaşlığı şəxsin dövlətə məxsusluğu kimi qəbul etmək lazımdır, belə məxsusluq sabit hüquqi əlaqədə özünü göstərir və şəxs dövlətin konstitusiya və qanunlarında təsbit olunan və beynəlxalq hüquqa müvafiq hüquqlar əldə edir, azadlıqlardan istifadə edir, vəzifələr icra edir, həmçinin dövlət daxilində və onun hüdudlarından kənar müvafiq müdafiə ilə təmin olunur.

İkinci paragrafda vətəndaşlıq hüququnun müəyyən edilməsinə dair nəzəri-hüquqi yanaşmalarla bağlı məsələlər tədqiq edilir.

Praktik institut kimi vətəndaşlığa, onun əldə edilməsi, itirilməsi və bu prosesdə meydana çıxan digər məsələlərin məcmusundan ibarət anlayış kimi yanaşılması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Başqa sözlə desək, vətəndaşlığa, yalnız onun əldə edilməsi və ya vətəndaşın hüquq və vəzifələrinin nizamlanması istiqamətindən baxmaq düzgün deyildir. Bununla əlaqədar olaraq, müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində vətəndaşlıq anlayışının məzmunu və mahiyyətindəki dəyişikliklər də nəzərə alınmaqla, xüsusilə də elmi ədəbiyyatlarda bu istiqamətdə mövcud fikir və yanaşmaları təhlil etməklə bu terminə daha dəqiq anlayış verilməsi əhəmiyyətli olardı.

Beynəlxalq hüquqda vətəndaşlıq məsələləri ilə bağlı tədqiqat aparan əksər alimlərin fikrincə, “vətəndaşlıq”, bu və ya digər şəxsin ölkənin hüquqi və siyasi sisteminin bütün elementləri ilə müəyyən edilməsinə imkan verən şəxsi əlaqəsidir⁷. Klassik oriyentasiyalı doktrinaya görə, dövlətin varlığı üçün üç komponent lazımdır: ərazi, əhali və hökumət⁸, vətəndaşlıq isə milli kimliyi müəyyənləşdirmək

---

⁷ Donner Ruth. The Regulation of Nationality in International Law. Transnational Publishers, 1994, 433 p.

⁸ Savenco I. Brèves Considérations Concernant le Lien entre la Citoyenneté Nationale et la Citoyenneté Européenne/Brief Considerations Regarding the link between the National Citizenship and European Citizenship. Acta Universitatis Danubius. Juridica, Vol 2, No 1, 2006, p. 171.

məsələsidir, bu zaman millət milli dövlətin əsasını quran insanların məcmusunu özündə ehtiva edir. T.N.Marşall vətəndaşlığın üç elementini müəyyənləşdirir: mülki, siyasi və sosial. Birinci element, müəllifin fikrincə, fərdi azadlıq üçün zəruri olan hüquqlara aiddir. Siyasət element insana siyasi hakimiyyətin verildiyi bir orqanın üzvü və ya seçici olaraq siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququ verir. Üçüncü element yaşayış səviyyəsi, təhsil hüququ, sağlamlıq hüququ kimi məsələləri əhatə edir⁹.

Beləliklə, vətəndaşlıq - fərdlə dövlət arasında sabit siyasi-hüquqi əlaqədir, hansı ki, qarşılıqlı hüquqlar və vəzifələrdə ifadə olunur. Vətəndaşlığın təyininə dair bu yanaşma əksər dövlətlərin qanunvericiliyində də istifadə olunur. Burada ifadə olunan siyasi-hüquqi əlaqələr isə bir-birini tamamlamaqla məhz vətəndaşlıq hüququnun əsas məzmununu təşkil edir və mühüm beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilməklə daha da möhkəmlənmişdir.

Üçüncü paraqrafda vətəndaşlıq hüququnun tənzimlənməsinin beynəlxalq hüquqi əsasları üzrə məsələlər tədqiq olunur.

Vətəndaşlıq hüququ, bir tərəfdən konstitusiya hüququnun və insan hüquqlarının ən vacib institutlarından biri olması səbəbindən, vətəndaşlıq məsələləri əsasən dövlətdaxili hüquqla tənzim edilir. Vətəndaşlıqla bağlı mühüm və əsas məsələlər milli hüquqla yanaşı, beynəlxalq hüquqla da tənzimləndiyinə görə vətəndaşlıq həmçinin beynəlxalq hüquq institutudur. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq hüquq normalarının funksiyası genişlənən xətt üzrə inkişaf etməkdədir. Xüsusən də, vətəndaşlığın hüquqi tənzimlənməsinin prinsipləri (vətəndaşlıq hüququ, vətəndaşlıqdan özbaşına məhrum etmənin yolverilməzliyi, vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı və s.) beynəlxalq hüququn insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilə normalarına uyğunlaşdırılmaqdadır. Beynəlxalq hüquq normaları vətəndaşlıq məsələlərini tənzim edən prinsiplərlə ayrı-ayrı dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının unifikasiyasını təmin edir. Başqa sözlə, müvafiq prinsiplər kons-

---

⁹ Marshall, T. Citizenship and Social Class. In J. Manza, & M. Sauder, Inequality and Society. New York: 2009, p. 148.

titusiya hüququ ilə beynəlxalq hüququn kompleksindən ibarət olan vətəndaşlıq institutunu formalaşdırır¹⁰.

Vətəndaşlıqla bağlı beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə istiqamətində ilkin addım 1930-cu il tarixli Vətəndaşlıq haqqında qanunların kolliziyasına aid olan bəzi məsələlər haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi olmuşdur. Konvensiya ilə hər bir dövlətin öz vətəndaşlarının dairəsini milli qanunvericilik çərçivəsində müəyyənləşdirə bilməsi ilə bağlı suveren hüququ tanınmışdı, həmçinin digər dövlətlərin bu hüququn mövcud beynəlxalq qanunvericiliyə, beynəlxalq əməkəyə və vətəndaşlığa dair hüququn ümumi prinsiplərinə tabe olması şərtinə hörmət etməsi də təsbit edildi.

Bu sahədə qəbul edilmiş digər mühüm beynəlxalq hüquqi sənədlər vətəndaşlıq hüququnun beynəlxalq hüquqi əsaslarını müəyyən edir: 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi; 1961-ci il tarixli Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında Konvensiya; 1963-cü il tarixli Çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılmasına və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət məsələlərinə dair Konvensiya; 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt; 1997-ci il tarixli Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyası; və s.

Beynəlxalq hüquq vətəndaşlığın hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinin formalaşmasına təsir göstərir, həmçinin, dövlətlərin milli qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə və onların milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən vətəndaşlığın əldə edilməsi və xitam verilməsi ilə bağlı üzv-dövlətlər arasında vahid şərtlərin, müddətlərin və prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm beynəlxalq müqavilə kimi Avropa Şurası tərəfindən 1997-ci ildə qəbul edilmiş Vətəndaşlıq haqqında Konvensiya müvafiq dövlətlərin qanunvericiliklərinin daha da təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

İkinci fəsil “Qloballaşma şəraitində vətəndaşlıq hüququnun aktual problemləri” adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir.

---

¹⁰ Əliyev S.S. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2009, s.6-7.

Birinci paraqrafda ikili və çoxvətəndaşlıq problemi tədqiq edilir.

İkili vətəndaşlığın yaranmasının başlıca səbəbləri kimi ərazi ilə bağlı baş vermiş dəyişikliklər və əhalinin miqrasiyası qeyd edilməlidir. Müasir dünyada ikili vətəndaşlığın meydana gəlməsinin digər başlıca səbəbi, vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində fikir ayrılıqlarının mövcud olmasıdır. Müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində bununla bağlı əsasən iki prinsip tətbiq edilir: “qan hüququ” (*ius sanguini*) və “torpaq hüququ” (*ius soli*).

Dissertasiyada dövlətlərin qanunvericiliklərinə ikili (çox) vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı müddəaların daxil edilməsi təklif edilir. Bu konkret olaraq insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə bərabər, hər bir şəxsin vətəndaşlığı olduğu dövlət qarşısında öhdəliklərinin icrasına, nəhayət diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlərin hüquqi tənzimlənməsinə də xidmət edəcəkdir.

İkili vətəndaşlığın tanınması ilə bağlı məsələyə toxunarkən başlıca olaraq, müvafiq şəraitdə ikili vətəndaşlıq institutunun müsbət və mənfi tərəflərinin optimal balanslaşdırılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Yəni, imkan daxilində vətəndaşlıqla bağlı mövcud bütün çətinlikləri müştərək qaydada tənzimləyə bilmək və zərərli nəticələri aradan qaldırmaq. Bu çərçivədə, problemin səmərəli həll edilə bilməsi üçün effektiv tədbirlərin görülməsini təşviq etmək və sonrakı mərhələdə ikili (çox) vətəndaşlıq institutunu tənzimləyən vahid hüquq çərçivəsinin yaradılmasına nail olmaq lazımdır.

Eyni zamanda, ikili (çox) vətəndaşlıq institutunu tənzimləyən belə bir hüquqi çərçivənin yaradılması üçün ilk növbədə, vahid ümumbəşəri dünyagörüşünə, əxlaqi dəyərlərə və mənəvi prinsiplərə əsaslanan, dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən razılaşdırılmış və məqsədyönlü siyasətin olması vacibdir. Həmçinin, dövlətlərin bu sahədə mövcud hüquq sistemlərinin maksimal səviyyədə yaxınlaşdırılmasına çalışmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə bir neçə dövlətin vətəndaşı olan şəxslərin sayının getdikcə artığının şahidi oluruq. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əksər dövlətlər ikili (çox) vətəndaşlığa ya icazə verirlər, ya da formal şəkildə təşviq edirlər, həmçinin bu sahədə yaranan problemləri müvəffəqiyyətlə

həll edirlər. Bir sözlə, insan hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsini əsas tutaraq bu problemin hüquqi həllini tapmaq daha düzgün yol hesab edilməlidir. Bu isə qeyd edilən istiqamətdə bir sıra beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsini aktuallaşdırır.

İkinci paraqrafda vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi müdafiəsi problemi ilə bağlı məsələlər tədqiq olunur.

Vətəndaşsızlıq hallarının meydana çıxması səbəblərinə əsaslanaraq, iki növ: “mütləq” və “nisbi” apatrizm müəyyən edilir. Mütləq vətəndaşsızlıq doğum üzrə yaranır. Nisbi apatrizm isə vətəndaşlığın itirilməsi nəticəsində meydana çıxır. Həmçinin “de jure” və “de facto” vətəndaşsızlıq da fərqləndirilir. Qaçqınlar, əgər onları “de jure” vətəndaşlığı olmayan şəxslər kimi tanımayıblarsa, “de facto” vətəndaşlığı olmayan şəxslərdir.

Dövlətlər vətəndaşsızlığın mövcud hallarını adətən növbəti qaydaları tətbiq etməklə aradan qaldırırlar: vətəndaşlığı olmayan şəxslərə vətəndaşlıq hüququ vermək; vətəndaşlıqdan çıxarmaqdan imtina etmək; vətəndaşsızlığın aradan qaldırılmasına yönəlmiş ümumi və ya xüsusi xarakterli qanunlar qəbul etmək.

Vətəndaşsızlığın ixtisarı üzrə əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1954-cü il Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu haqqında Konvensiya və 1961-ci il tarixli Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında Konvensiyadır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, bütün hüquq və azadlıqlardan tam şəkildə istifadə olunması üçün beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə dövlətlər tərəfindən vətəndaşsızlığın ixtisarına istiqamətlənmiş real təşəbbüslər göstərilməlidir, çünki bu problem bir dövlətin çərçivəsindən kənara çıxır, beynəlxalq hüquq aspektinə malikdir, nəhayət insan hüquqlarının təminatında əlavə problemlər və çətinliklər yaradır.

Hazırda vətəndaşlıq institutuna münasibətdə dövlətlərin yeni beynəlxalq hüquqi öhdəliyi formalaşır - dövlətlərin hüquq varisliyi halında fərdləri heç bir halda vətəndaşlığı olmayan şəxs statusunda saxlamamaq. BMT Baş Məclisinin Altıncı Komitəsində 2006-cı ildə “Dövlətlərin hüquq varisliyi halında vətəndaşlıq məsələləri” üzrə aparılan müzakirələr, eyni zamanda Avropa Şurası çərçivəsində toplanmış təcrübə bu sferada universal səviyyədə yeni beynəlxalq konvensiyanın qəbul edilməsini şərtləndirir.

Üçüncü paraqrafda vətəndaşların diplomatik müdafiə hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının təminatında mühüm yer tutur. Əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən mühüm prinsip kimi əcnəbilərin vətəndaşlığı olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edilməsi prinsipinin çıxış etməsi də bu nöqtəyi-nəzərdən xüsusi qeyd edilməlidir. Artıq diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipi kimi təsbit edilmişdir.

Diplomatik müdafiə hüququ bilavasitə dövlət suverenliyinə əsaslanır. Bu hüquq fiziki şəxslə dövlət arasında hüquqi əlaqəyə əsaslanmaqla vətəndaşlıq anlayışında özünü büruzə verir. Diplomatik müdafiə hüququ adətən şəxs öz dövlət sərhədindən kənarda olanda realizə olunur. Burada əsas məsələ ondadır ki, diplomatik müdafiə nə vaxt və necə həyata keçirilə bilər. Hər bir dövlət, əgər onun vətəndaşlarından kiməsə xaricdə onun şəxsiyyəti və ya onun əmlakı barəsində zərər vurulmuşdursa diplomatik müdafiə hüququndan istifadə edə bilər. Bu zaman həmin zərərin müvafiq dövlət və ya onun vəzifəli şəxsi tərəfindən vurulmasından asılı olmayaraq müdafiə hüququ realizə oluna bilər.

Dissertasiyada daha sonra, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında diplomatik müdafiə ilə əlaqədar mövcud olan klassik, müasir (obyektiv) və qarışıq elmi konsepsiyalar təhlil edilir.

Bütövlükdə diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsi əsasən beynəlxalq adət hüququ normaları ilə tənzim edilir. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı ildə BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış Diplomatik müdafiə haqqında Maddələr Layihəsi əsasında universal sənədin qəbulu kodifikasiyaya və vətəndaşlıq institutunun beynəlxalq hüquqi tənzimində progressiv inkişafı imkan yaradacaqdır. Bu da vətəndaşlıq hüququnun inkişafı və insan hüquqları prizmasından yüksək qiymətləndirilməlidir.

Dördüncü paraqrafda Aİ-də vətəndaşlıq problemlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

Vahid ümumavropa vətəndaşlığının spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun potensial olaraq dinamik xarakter daşmasıdır. Vahid ümumavropa vətəndaşlığının həqiqi təbiəti və mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün

Aİ vətəndaşına verilmiş hüquqların məzmun və xüsusiyyətləri qeyd edilməlidir. Belə ki, Aİ-nin hər bir vətəndaşı növbəti hüquqlara malikdir: Aİ-nin bütün ərazisi üzrə sərbəst şəkildə yerdəyişmə etmək və orada maneəsiz yaşamaq; seçici kimi seçkilərdə iştirak etmək və yaşadığı ölkənin bələdiyyə və ümumavropa seçkilərində öz namizədliyini irəli sürmək; Aİ xaricində olaraq, diplomatik nümayəndəliklərin və Aİ-nin istənilən üzv-ölkəsinin konsul missiyalarının müdafiəsindən istifadə etmək; müəyyən edilmiş prosedurlara riayət etməklə petisiya və şikayətlərlə Avropa Parlamentinə müraciət etmək.

Əsas hüquqlar haqqında 7 dekabr 2000-ci il tarixli Aİ Xartiyası İttifaq vətəndaşlarının hüquqlarını tamamlayır və yuxarıda sadalanan hüquqların davamı olaraq növbəti hüquqları da bəyan edir: Avropa birliklərinin presedent hüququnu rəhbər tutaraq yaxşı idarəetmə hüququ; Avropa Parlamentinin, Şuranın və Komissiyanın sənədlərinə çıxış hüququ.

Beləliklə, vahid ümumavropa vətəndaşlığının yaradılmasına dair fəaliyyət əsasən Avropa çərçivəsində inteqrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsinə istiqamətlənmişdir. Hazırda Aİ vətəndaşlığı haqqında Maastrixt müqaviləsinin müddəalarının həqiqi mənası bu gün onların bilavasitə məzmununun realizəsinə yox, gələcək perspektivə nəzərdə tutulmuşdur.

Dissertasiyada bu paragrafda qeyd edilənlərə yekun vurularaq, belə nəticəyə gəlinir ki, Aİ vətəndaşlığı beynəlxalq hüquqi təbiətə malikdir, hansı ki, Aİ üzv-dövlətlərinin milli vətəndaşlığı ilə bağlı İttifaq vətəndaşlığının subsidiar xarakterinin saxlanılmasında ifadə edilir. Bundan başqa, Aİ vətəndaşlığının təhlili iddia etməyə əsas verir ki, Aİ vətəndaşlarının İttifaq qarşısında hər hansı vəzifələri yoxdur, bu isə, vətəndaşlıq haqqında klassik yanaşmaya zidd təəssüratı yaradır, yəni vətəndaşlıq həm hüquqların verilməsini, eyni zamanda vəzifələrin icrasını da tələb edən anlayışdır. İddia etmək olar ki, bu hüquqi anlayış milli vətəndaşlıqla müqayisədə üzv-dövlətlərin vətəndaşlarını bəzi əlavə hüquqlarla təmin edir, bu isə həmin şəxslərin hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatlarının daha da genişlənməsinə imkan yaradır. Son nəticədə isə, bu hal vətəndaşlıq haqqında klassik yanaşmaya, bu sahədə mövcud nəzəriyyələrə, hüququn və insan hüquqlarının ümumi prinsiplərinə, nəhayət mühüm beynəlxalq normalara qətiyyənlə zidd deyildir.

Üçüncü fəsil “Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq hüququnun inkişaf problemləri” adlanır və üç paragrafi özündə birləşdirir.

Birinci paragrafda AR-in hüquq sistemində vətəndaşlıq hüququnun formalaşması və əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

Dissertasiyada, ilk növbədə qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində vətəndaşlıq institutunun ilkin və əsas xüsusiyyətləri geniş və ardıcılıqla təhlil edilir.

Azərbaycan tarixində vətəndaşlıq hüququnun formalaşması nöqteyi-nəzərindən ən əlamətdar hadisələrdən biri 11 avqust 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edirdi.

1924-cü ildə qəbul edilmiş SSRİ-in birinci Konstitusiyası SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikaların vətəndaşlığı ilə birgə vahid ittifaq vətəndaşlığı (SSRİ-in vətəndaşlığı) anlayışını təsbit etdi. Azərbaycan SSR-in müxtəlif illərdə (1921, 1925, 1927, 1937, 1978) qəbul edilən konstitusiyalarında vətəndaşların müxtəlif sahələrdə hüquq və azadlıqları göstərilə də, lakin dövlət müstəqilliyinin olmaması vətəndaşlıqla bağlı bəzi mühüm məsələlərin də müstəqil şəkildə həll edilməməsinə gətirib çıxarmışdı.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycanda vətəndaşlıq məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsinin yeni tarixi başlandı. Müasir dövrdə Respublikamızda vətəndaşlıq məsələlərini, vətəndaşlığın əldə edilməsi, itirilməsi, ikili vətəndaşlıq, vətəndaşsızlıq və digər halları tənzimləyən konkret qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Vətəndaşlıqla bağlı qəbul edilən qanunvericiliyin əsas xarakterik xüsusiyyəti isə onun beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında qurulmasıdır ki, bu da bilavasitə dövlətimizin əsas məqsədinin insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı olmasıdır.

İkinci paragrafda AR-in qanunvericiliyində vətəndaşlıq hüququnun inkişaf problemləri ilə bağlı məsələlər tədqiq edilir.

AR-in vətəndaşlıq məsələləri ilə bağlı qanunvericilik sistemini AR Konstitusiyası, qanunlar, beynəlxalq müqavilələr və digər normativ hüquqi aktlar təşkil edir. İlk öncə, 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş AR Konstitusiyasının 52-ci maddəsində AR vətəndaşlığının anlayışı verilmişdir. AR-də vətəndaşlıq məsələlərini tənzimləyən və xüsusi qanunvericilik aktı olan 30 sentyabr 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” AR Qanunu isə vətəndaşlığa dair əsas məsələləri - vətəndaşlığı tənzim edən prinsipləri, AR vətəndaşı olan şəxslərin dairəsini, vətəndaşlığın əldə edilməsi, xitamı, bərpası qaydalarını və s. məsələləri geniş şəkildə əks etdirir.

AR qanunvericiliyi ikili vətəndaşlığı qəbul etmir. AR-in vətəndaşlığı haqqında Qanunda qeyd edilir ki, AR-in vətəndaşı olan şəxsin ikili vətəndaşlığı olduqda (AR vətəndaşlığı ilə yanaşı, digər dövlətin (dövlətlərin) vətəndaşı olduqda) həmin şəxsin xarici dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti, AR-in beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş və ya AR-in Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə müvafiq surətdə həll edilmiş hallar istisna olmaqla tanınmır.

AR qanunvericiliyində vətəndaşlıq hüququnun mahiyyətini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır: vətəndaşla dövlət arasında siyasi-hüquqi əlaqənin olması; hüquqi münasibətlərin məzmununda tarazlığın gözlənilməsi, yəni şəxsin iradə azadlığı ilə dövlətin əsaslı müdaxiləsi arasındakı balansın pozulmaması; hüquqi münasibətlərin hər zaman rəsmiləşdirilməsi; dövlət və vətəndaş arasındakı münasibətlərin davamlı, müntəzəm və fasiləsiz xüsusiyyətə malik olması; dövlət və vətəndaş arasındakı münasibətlərin AR vətəndaşının ölkə ərazisində olub-olmamasından asılı olmaması; bu münasibətlərin vətəndaşın istəyi və ya qanuni əsaslarla dayandırılı bilməsi.

Bununla yanaşı, dissertasyada vətəndaşlıq institutunun daha effektiv, müasir dövrün tələblərinə uyğun hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq AR-in bu sahədə müvafiq qanunvericiliyində müəyyən çatışmazlıqların mövcudluğu da qeyd edilməklə onun daha

da təkmilləşdirilməsi bütövlükdə vətəndaşlıq hüququnun inkişafı baxımından məqsədəuyğun hesab edilir.

Üçüncü paraqrafda AR-də vətəndaşlıq hüququnun inkişafına beynəlxalq hüquq normalarının təsiri ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

Digər sahələrdə olduğu kimi, vətəndaşlıq haqqında milli (dövlətdaxili) qanunvericiliyin formalaşmasında da beynəlxalq hüquq normaları mühüm və həlledici rola malikdirlər.

İnsan hüquqları sferasında bütün beynəlxalq müqavilələr onun iştirakçısı olduğu dövlətlərin həmin müqavilə üzrə öhdəliklərinin icrası üzrə müddəaları müəyyən edir. Həmin müddəaların yerinə yetirilməsi zamanı AR müxtəlif metodlardan istifadə etməklə qarşılıqlı əlaqəni təmin edə bilmişdir. Bu cəhətdən AR Konstitusiyasının 10, 12, 148 və 151-ci maddələrinin müddəaları xüsusi qeyd edilməlidir. AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində ifadə edilən “bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir” ifadəsi isə bütövlükdə beynəlxalq hüquqa münasibətdə və insan hüquqlarının təmin edilməsində, o cümlədən AR-in beynəlxalq öhdəliklərinin icrasında xüsusi çəkiyə, nəhayət digər dövlətlər praktikasında isə tətbiq edilmə nümunəsinə malikdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsi eyni zamanda beynəlxalq müqavilə normaları ilə milli qanunvericilik arasındakı kolliziyanın həllinin hüquqi əsasını müəyyən etmişdir.

Vətəndaşlıq məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq üzərində primatlığının tanınması bu sferanın təkmilləşməsinə, mürəkkəb tənzimetmə mexanizmlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu proses həm normayaradıcılıq mərhələsində, həmçinin hüquq tətbiqi mərhələsində həyata keçirilir.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, vətəndaşlıq məsələləri sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili realizəsi daim təkmilləşməlidir. Bu proses həm normativ-hüquqi, həmçinin institusional səviyyədə aparılmalıdır. İlk növbədə, qəbul edilən bütün normativ hüquqi aktlar tam şəkildə insan hüquq və azadlıqları ruhunda əks olunmalıdır. Hər bir dövlət orqanının fəaliyyətində də vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi prioritet məsələ olmalıdır. Bunun üçün dövlət orqanlarının təsis aktlarında da müvafiq dəyişikliklər həyata keçirilməli, burada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasının bütün sferaları tam əhatə

edilməlidir. Qeyd edilənlər beynəlxalq cəmiyyətdə formalaşan və dövlətlərin qanunvericiliklərinin yaxınlaşmasını nəzərdə tutan yeni tendensiyalarla birbaşa bağlıdır.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqatla əlaqədar əldə edilmiş mühüm təklif və nəticələri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Vətəndaşlıq - insanın xüsusi siyasi-hüquqi vəziyyətidir, hansı ki, onunla dövlət arasında ümumi, fasiləsiz və möhkəm əlaqəni təşkil edir, nəticədə şəxs beynəlxalq və milli hüquqla müəyyən edilmiş bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək imkanı əldə edir, həmçinin müəyyən vəzifələri də daşıyır. Dövlətdaxili vətəndaşlıq hüququ ilə yanaşı, vətəndaşlığın beynəlxalq hüquqi institutu da mövcuddur, hansının ki, normaları dövlətdaxili hüququn normaları ilə müqayisədə prioritetə malikdir. Burada mühüm məqam vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində insan hüquqları amilinin əsas rol oynamasıdır.

2. Dissertasiyada dövlətlərin qanunvericiliklərinə ikili vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı müddəaların daxil edilməsi təklif edilir. Bu konkret olaraq insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə bərabər, hər bir şəxsin vətəndaşlığı olduğu dövlət qarşısında öhdəliklərinin icrasına, nəhayət diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlərin hüquqi tənzimlənməsinə də xidmət edəcəkdir. Bu sahədə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində tənzimetmədən regional və universal tənzimetməyə keçid üzrə beynəlxalq müqavilələrin imzalanması da zəruri hesab edilməlidir. Bu zaman mühüm əsas kimi yeni tendensiyalarla vətəndaş-dövlət münasibətlərinin inkişafı amili xüsusi qeyd edilməlidir.

3. Bütün hüquq və azadlıqlardan tam şəkildə istifadə olunması üçün beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə dövlətlər tərəfindən vətəndaşsızlığın ixtisarına istiqamətlənmiş real təşəbbüslər göstərilməlidir, çünki bu problem bir dövlətin çərçivəsindən kənara çıxır, beynəlxalq hüquq aspektinə malikdir, nəhayət insan hüquqlarının təminatında əlavə problemlər və çətinliklər yaradır. Belə ki, ümumi şəkildə vətəndaşsızlıq konkret olaraq mühüm insan hüququ olan vətəndaşlıq hüququnun mövcud olmamasıdır.

4. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının, konkret olaraq vətəndaşlıq məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi bir qayda olaraq dövlətdaxili hüquq vasitəsilə həyata keçirilir. Bütövlükdə isə, vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsi zamanı beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının nəzərə alındığı kompleks yanaşma əsas götürülməli, son nəticədə beynəlxalq hüquq normalarının primatlığı təmin edilməlidir. Qeyd edilən xüsusiyyətlər isə dövlətlərin qanunvericiliklərinin daha da yaxınlaşmasının əsasını təşkil edir.

5. Vətəndaşlıq məsələləri sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili realizəsi həm normativ-hüquqi, həmçinin institusional səviyyədə aparılmaqla daim təkmilləşməli, qəbul edilən bütün normativ hüquqi aktlar tam şəkildə insan hüquq və azadlıqları ruhunda əks olunmalı, nəhayət, hər bir dövlət orqanının fəaliyyətində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi istiqamətində işlək və çevik əlavə milli mexanizmlərin yaradılması, ictimai nəzarət institutlarının, demokratik idarəçiliyinin yeni formalarının və s. təsis edilməsi də həyata keçirilməlidir.

6. İnsan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsini konstitusion qaydada müəyyən edən AR Konstitusiyası və milli qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur. AR mühüm beynəlxalq təşkilatların üzvü olmaqla bərabər insan hüquqları sahəsində də kifayət qədər beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır. AR-in ümumi mənada beynəlxalq hüquqa belə ciddi münasibəti onun bu sahədə milli qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsini müəyyən edir və əsaslandırır. Nəhayət, dövlətimiz qarşısında bu sahədə beynəlxalq fəaliyyətin daha da genişləndirilməsini (yeni beynəlxalq təşkilatlara üzvlük, digər beynəlxalq sənədlərə qoşulmaq, beynəlxalq məhkəmə təcrübəsini tətbiq etmək) də irəli sürür.

7. Vətəndaşlıq hüququnun tarixi, nəzəri, beynəlxalq və milli-hüquqi əsaslarının müqayisəli şəkildə təhlili bu sahədə AR qanunvericiliyinin də bir sıra vacib istiqamətlərdə daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu hallara xüsusi olaraq vətəndaşlığın itirilməsi, vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı, diplomatik müdafiə ilə əlaqədar münasibətlər aid edilməlidir. Eyni zamanda, gələcəkdə ikili

(çox) vətəndaşlıq üzrə münasibətlərin tənzim və tətbiq edilmə imkanları da nəzərdən keçirilməlidir. Bu sahədə isə dünya dövlətlərinin təcrübəsinin öyrənilməsi zəruri hesab edilməlidir.

8. AR təcrübəsində beynəlxalq məhkəmə (xüsusən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi) presedentlərinin, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların və insan hüquqları sahəsində komitələrin qərarlarının tətbiqi vətəndaşlıq üzrə münasibətlərin tənzimlənməsinə mühüm töhfələr verə və məhkəmə təcrübəsinin daha da təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu sahədə isə inkişaf etmiş dövlətlər təcrübəsinin ətraflı şəkildə öyrənilməsi, nəhayət hüquqtətbiqetmə üzrə müvafiq istiqamətlərdə təkmilləşdirilmələrin aparılması zəruri hesab edilməlidir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları iddiaçının aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Vətəndaşlıq hüququnun mahiyyəti və spesifik xüsusiyyətləri // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında hüquq elminin və təhsilinin əsas inkişaf tendensiyaları” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, I cild, - Bakı: - 1–2 iyun, - 2017, - s. 51-56.

2. Vətəndaşlığın müəyyən edilməsinə dair nəzəri-hüquqi yanaşmalar // M.N.Ələsgərovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş “Azərbaycanda hüquq elminin müasir inkişaf istiqamətləri və tendensiyaları” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, - Bakı: - 02–03 oktyabr, - 2018, - s. 235–238.

3. Обеспечение дипломатической защиты граждан // - Київ: Юридичний вiстник: Повiтряне i космiчне право, - 2019. № 2(51), с. 51 – 58.

4. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində vətəndaşlıq hüququnun formalaşması və hazırkı vəziyyəti // - Bakı: Azərbaycan Hüquq Jurnalı, - 2019. № 3, - s. 16 - 29.

5. Проблеми защиты лиц без гражданства // Материали Міжнародной науково-практичної коференції «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі», том 2, - Київ: - 01 февраль, - 2019, - с. 196–199.

6. Теоретические проблемы определения гражданство // Материали Міжнародной науково-практичної конференції «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі», том 1, - Київ: - 01 февраль, - 2020, - с. 174–177.

7. Vətəndaşlıq institutunun tənzimlənməsinin beynəlxalq normativ-hüquqi əsasları // - Bakı: Azərbaycan Hüquq Jurnalı, - 2020. № 3, - s. 248-256.

8. The Problem of Dual (or Multiple) Citizenship in International Law and Ways to Solution // - Bakı: International Law and Integration Problems, - 2020. № 2 (60), s. 53 – 60.

9. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq hüququnun inkişafına beynəlxalq hüquq normalarının təsiri // - Bakı: Azərbaycan Hüquq Jurnalı, - 2021. № 1, - s. 79 - 87.

10. Avropa İttifaqında vətəndaşlıq problemlərinin hüquqi tənzimlənməsi // - Bakı: Nəqliyyat hüququ elmi-nəzəri, təcrübi jurnal, - 2021. № 1, s. 217 – 226.

Dissertasiyanın müdafiəsi “_____” _____ il tarixində saat _____ Bakı Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.44 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı ş., Zahid Xəlilov-33.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “_____” _____ il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.